

Overheidsmaatregelen en de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid

De visie van deskundigen¹

Zoals in veel andere landen rekent de Nederlandse overheid het tot haar taak beleid te voeren dat bijdraagt aan een meer gelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. In dit artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek dat als doel heeft de effecten van deze overheidsbemoeienissen vast te stellen. De onderzoeksstrategie die hierbij gehanteerd is kan worden omschreven als een beleidsgerichte Delphi-methode, bestaande uit twee ronden. Nadat de panelleden (vertegenwoordigers van werkgevers, werknemers en het wetenschappelijk onderzoek) een schriftelijke vragenlijst hadden ingevuld zijn zij uitgenodigd voor een plenaire bijeenkomst. Hier werden de resultaten van de eerste ronde geanalyseerd en via discussie van commentaar voorzien. Inhoudelijk gezien waren de geraadpleegde deskundigen vrijwel unaniem in de conclusie dat het overheidsbeleid in zake verlofregelingen, kinderopvang en flexibilisering van arbeid slechts een bescheiden bijdrage heeft geleverd aan een meer egalitaire verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Het instrumentarium dat in dit onderzoek ontwikkeld is, zal – na nodige aanpassing – in een later stadium in andere EU-landen worden toegepast in het kader van een internationaal vergelijkend onderzoek.

Inleiding

Centraal in dit artikel staat de vraag naar het door deskundigen gepercipieerde effect van overheidsmaatregelen op de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid binnen huishoudens. De studie die wordt beschreven vormt een onderdeel van een onderzoeksprogramma dat wordt uitgevoerd in het kader van *The European Network on Policies and the Division of Unpaid and Paid Work*, een internationaal samenwerkingsverband van onderzoekers uit EU-landen. Om de onderhavige studie in perspectief te plaatsen volgt eerst een korte uiteenzetting over doelstelling en werkprogramma van het netwerk, gevolgd door een beschouwing over de achterliggende problematiek en een bespreking van het theoretische kader.

Het doel van het internationale onderzoeksprogramma is het verwerven van inzichten in de condities waaronder bepaalde beleidsmaatregelen meer of minder effectief inwerken op de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Deze condities worden in grote lijnen gevormd door de economische, culturele en politieke kenmerken en zullen tussen landen verschillen. Om deze problematiek te bestuderen zijn binnen het onderzoeksprogramma projecten op twee niveaus ontwikkeld. In de eerste plaats zijn er nationale survey studies opgezet, waar met gebruik van gelijke meetinstrumenten zoveel mogelijk analoge analyses worden uitgevoerd². De resultaten van deze nationale studies vormen de input voor het tweede project, een internationaal vergelijkende studie, waarbij gezocht wordt naar overeenkomsten en verschil-

* De auteurs zijn verbonden aan de Katholieke Universiteit Brabant, resp als docent vakgroep Methoden & Technieken; Faculteit Sociale Wetenschappen, hoogleraar Demografie vakgroep Methoden & Technieken en hoogleraar Emancipatie; vakgroep Vrouwenstudies.

len zodanig dat uitspraken gedaan kunnen worden over effecten van beleidsmaatregelen binnen hun specifieke contexten.

Omdat voorzien is dat – door gebrek aan middelen – niet alle landen die in het netwerk vertegenwoordigd zijn een representatief survey-onderzoek op micro niveau zullen kunnen uitvoeren is – als 'low budget' substituuut – een project voorgesteld waarbij niet feitelijke gedragingen en opvattingen van inwoners van deze landen worden gemeten, maar waarbij nationale deskundigen zal worden gevraagd naar hun percepties betreffende het effect van overheidsmaatregelen op de arbeidsverdeling. Daarnaast echter worden percepties en opinies van deskundigen als zinvolle additionele informatie beschouwd in situaties waar wél de mogelijkheid bestaat het survey-onderzoek uit te voeren.

In het onderhavige artikel wordt verslag gedaan van een exploratieve studie ter voorbereiding van het internationale deskundigenonderzoek, met als doel een onderzoeksontwerp te ontwikkelen en uit te testen dat model kan staan voor toepassing door de leden van het Europese netwerk.

In bijna alle geïndustrialiseerde landen is de sociale positie van vrouwen aanleiding geweest voor een kritische reflectie op de huidige verdeling van arbeid (OCDE, 1991; UNDP, 1995). Hoewel de deelname van vrouwen aan betaalde arbeid de laatste decennia gestaag is toegenomen, heeft dit nog niet geleid tot een egalitaire verdeling van betaald en onbetaald werk. Mannen zijn vaak nog de primaire kostwinners, terwijl vrouwen veelal de hoofdverantwoordelijkheid dragen voor verzorgingstaken binnen het huishouden. Uit internationale statistische gegevens blijkt dan ook dat vrouwen gemiddeld minder betaalde arbeid verrichten dan mannen en dat hun uurloon gemiddeld lager ligt. Daarnaast is er sprake van horizontale en verticale segregatie naar geslacht en bestaat er een ongelijke verdeling van huishoudelijk werk. Hoewel dit patroon in globale zin in de meeste Europese landen aangetroffen wordt, bestaan er grote onderlinge verschillen. Uit een voorafgaande studie van het European Network werd reeds geconcludeerd dat de verschillen tussen de Europese landen zowel met betrekking tot de verdeling van huishoudelijke taken als met betrekking tot hierop gerichte beleidsmaatregelen aanzienlijk

zijn (Willemsen & Frinking, 1995). Tegelijkertijd echter stemmen veel Europese landen in met het streven naar een meer egalitaire rolverdeling. Voor een deel onder druk van vrouwenorganisaties, scharen deze landen zich achter het algemene beginsel van gelijke kansen voor mannen en vrouwen. Het is echter inmiddels meer dan duidelijk geworden dat de optimistische verwachting, dat met een toenemende deelname van vrouwen aan betaald werk mannen automatisch een groter deel van huishoudelijke taken op zich zouden nemen, niet is bewaarheid (EC, 1993, 1994; Van Doorne-Huiskes & Willemsen, 1997). Voor Nederland blijkt dit bijvoorbeeld uit een onderzoek van Van der Lippe, Van Doorne-Huiskes en Siegers (1993). Tegen de achtergrond van de hierboven geschetste problematiek heeft het netwerk de invloed van beleidsmaatregelen op de (her)verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tot haar centrale thematiek gekozen.

Op voorhand wordt gesteld dat het deskundigenonderzoek, waarvan in dit artikel verslag wordt gedaan, een beperkte doelstelling heeft. Het streven is om – supplementair aan de informatie uit de surveys waarbij gepoogd wordt feitelijke gedragsveranderingen bij geselecteerde huishoudens vast te stellen – op exploratieve wijze na te gaan welke nuttige informatie kan worden verkregen van deskundigen op het betreffende terrein. De nadruk ligt hierbij op het verzamelen van kwalitatieve informatie: op het registreren van argumenten en mogelijk controversiële standpunten. Slechts in functie hiervan wordt het nuttig bevonden om deelnemers te vragen hun opvattingen in termen van effecten te kwantificeren. Het uiteindelijke doel is om een onderzoeksvorm te ontwikkelen die kan worden gehanteerd om vanuit een meer indirecte invalshoek zicht te krijgen op de centrale onderzoeksvraag.

Theoretisch kader en opzet van het deskundigenonderzoek

Binnen een ruimer onderzoeksprogramma, zoals het onderhavige, dat op meerdere (deel)vragen en op verschillende aggregatieniveaus een antwoord zoekt, is het – terwille van de integratie tot een totaalbeeld – zaak te zoeken naar een breed theoretisch referentiekader dat als sturend mechanisme een 'unifying struc-

ture' vormt. Zoals uit het in de inleiding beschreven onderzoeksprogramma blijkt, moet dit kader onder meer een integratie kunnen bewerkstelligen tussen *micro* (survey) en *macro* gegevens (inventarisatie van overheidsmaatregelen en contextuele condities).

Het theoretisch kader: Bourdieu's Theory of Practices

Literatuurstudie leert dat er ten behoeve van de verklaring voor de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid binnen huishoudens, drie gangbare theoretische benaderingen zijn, te weten: 1) de '*new home economics*' (Becker, 1981), 2) de '*exchange theory*' (Sabatelli & Shehan, 1993; Cook, 1987) en 3) de '*role theory*' (Scanzoni, 1975; Eagly, 1987). Uit een vergelijkend onderzoek concludeert Van der Lippe (1993) dat de drie theoretische benaderingen elk weliswaar in staat zijn om bepaalde aspecten van de arbeidsverdeling binnen huishoudens te verklaren, maar dat er daarnaast duidelijke contradicties schuilen in de assumpties. De hoofdoorzaak zou gevonden kunnen worden in het monodisciplinaire karakter van deze theorieën.

Een theoretisch referentiekader dat een aanvaardbare mogelijkheid biedt om micro en macro niveau te combineren, is Bourdieu's *Theory of Practices* (1977, 1984, 1994). In zijn visie is het individu niet uitsluitend een homo economicus die, gegeven beperkende maatschappelijke contexten, naar nutsmaximalisatie streeft (*new home economics* en *exchange theory*), noch is het een 'slachtoffer' van de omringende samenleving en grotendeels gedetermineerd door structurele omstandigheden (*role theory*). Beknopt weergegeven stelt Bourdieu dat alle *practices* (frequent herhaalde handelingen, gebruiken of plichten) resulteren in de relatie tussen *habitus* (systeem van disposities) en *capital* (materiële en symbolische goederen) binnen een gegeven *field* (configuratie van sociale posities) (Bourdieu, 1984, 101). Het *field of policies* wordt als het dominante veld beschouwd: het is de bron van de hiërarchie van machtsrelaties die structuur geven aan alle andere velden³.

Zoals uit deze korte beschrijving blijkt combineert Bourdieu's theorie op coherente wijze het micro niveau (*habitus*, *capital* en *practice*) met het macro niveau (*fields*) en vormt hiermee een bruikbaar conceptueel kader dat sturend

en integrerend kan functioneren binnen de centrale vraagstelling van het onderzoeksprogramma. Hiermee is echter tevens de beperkte functie van Bourdieu's theorie bepaald. Met nadruk wordt erop gewezen dat niet wordt nagestreefd om Bourdieu's theoretische gedachten goed formeel te toetsen maar dat het slechts gehanteerd wordt als conceptueel kader.

Als theoretische grondslag van het deskundigenonderzoek is gekozen voor een beperkter, weinig gespecificeerd conceptueel model waarvan de kernvariabelen zijn ontleend aan Bourdieu's theorie. Het primair te bestuderen verband wordt gevormd door de relatie tussen het *field of policies* (de primaire verklarende variabele) en de *practices* van de huishoudens waar het de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid betreft (de te verklaren variabele). Daarnaast worden *habitus* en *capital* van een huishouden als moderator variabelen opgenomen, die het primaire verband moeten verbijzonderen. Deze concepten zijn als volgt geïndiceerd. De *practices* worden bepaald als de (gepercipieerde) verandering in de verdeling betaalde/onbetaalde arbeid en het *field of policies* in desbetreffende beleidsmaatregelen. *Habitus* vindt een indirecte indicering in het huishoudentype. De laatste keuze is gebaseerd op Keuzenkamp (1995) die een duidelijk verband heeft aangetoond tussen *habitus* en huishoudentype. *Capital* wordt enkelvoudig gerepresenteerd door het kenmerk opleidingsniveau van huishoudens, en vertegenwoordigt hiermee in feite slechts *cultural capital*. Er zij op gewezen dat met name de operationalisering van beide moderator variabelen is ingegeven door praktische beperkingen die inherent zijn aan het uit te voeren panelonderzoek. In het parallel opgezette survey-onderzoek heeft een meer genuanceerde uitwerking plaatsgevonden.

De onderzoeksofzet

De methode die in dit onderzoek gebruikt wordt, kan aangeduid worden als een beleidsgerichte Delphi (*policy Delphi*). De oorspronkelijke, door de Rand Corporation in 1948 voor militaire toepassingen ontwikkelde Delphitechniek, door Dunn omschreven als een '... judgmental forecasting procedure for obtaining, exchanging, and developing informed opinion about future events' (Dunn, 1988, 242), heeft nadien op uitgebreide schaal, wereldwijd, toepassing gevonden op diverse ter-

reinen en in vele varianten (Van Houten, 1988). Zo is de van oorsprong uitgesproken toekomstgerichte of 'conventional Delphi', in de jaren zeventig door met name Murray Turoff (1970) en Linstone en Murray Turoff (1975) uitgebreid met een beleidsvariant die sindsdien te boek staat als de 'policy Delphi' en die geschikt is voor beleidsgerichte analyses (Dunn, 1988). Een beleidsgerichte Delphi, die '... seeks to generate the strongest possible opposing views on the potential resolution of a major policy issue' (Murray Turoff, 1970, 149) kan dan bijdragen tot het realiseren van één der volgende doelstellingen: 'to ensure that all possible options have been put on the table for consideration; to estimate the impact and consequences of any particular option; to examine and estimate the acceptability of any particular option' (Linstone & Turoff, 1975, 87). In een aantal sleutelwoorden, en stapsgewijze weergegeven, wordt een policy Delphi gekenmerkt door 1) *selective anonymity*, 2) *informed multiple advocacy*, 3) *iteration*, 4) *controlled feedback*, 5) *polarized statistical response* en 6) *structured conflict*.

In de onderzoekspraktijk wordt de beleidsgerichte Delphi-techniek doorgaans toegepast als instrument binnen een ex-ante evaluatie van voorgenomen beleid. In dit onderzoek echter wordt deze techniek ingezet om gevoerd beleid ex-post te evalueren. Dit impliceert naar onze mening geen wezenlijke aantasting van de hierboven genoemde kenmerken van de Delphi-techniek. Met het panel van deskundigen worden dezelfde fasen doorlopen als in een toekomstgerichte beleidsevaluatie. De achtergrondinformatie waarover panelleden bij aanvang van het onderzoek beschikken bevat twee componenten. Naast de verstrekte, feitelijke achtergrondinformatie die voor elke deelnemer gelijk is en daardoor min of meer als een vereiste constante te beschouwen is, hebben de panelleden elk voor zich, als actoren op sterk uiteenlopende posities binnen dit specifieke beleidsterrein, een eigen beeld van de werkelijkheid. Deze tweede component zou een waarborg moeten zijn voor het genereren van 'the strongest possible opposing views' (Murray Turoff, 1970). Dit geldt met name ten aanzien van het *field of policies*.

Gegeven budgetaire restricties en beperkingen in de tijd, is – mede ook op grond van voorafgaande ervaringen met verwante onder-

zoeksvragen (Keuzenkamp, 1995) – voor de volgende opzet gekozen, waarin de bovengenoemde elementen van een policy Delphi in aangepaste vorm zijn verwerkt:

- de panelleden (10 tot 15 in getal) worden gerecruteerd uit velden van de sociale partners (overheid, werkgevers en werknemers) en het wetenschappelijk onderzoek;
- de panelleden wordt verzocht om door middel van een vragenlijst een raming te maken van de effecten van een aantal overheidsmaatregelen op de verdeling betaalde/onbetaalde arbeid en met name aan te geven op welke argumentatie hun raming is gebaseerd. De vragenlijst wordt vergezeld van een informatie-pakket bestaande uit relevante achtergrondgegevens;
- er wordt een bijeenkomst georganiseerd van panelleden en het onderzoeksteam, waarbij de uitkomsten van de schriftelijke ronde worden gepresenteerd en becommentarieerd, waarbij de nadruk ligt op de meer controversiële ramingen en argumenten. Er vindt discussie plaats om argumentaties uit te diepen en standpunten te nuanceren;
- er wordt na afsluiting en samenvatting van de discussie een korte vragenlijst ingevuld door de deelnemers om na te gaan of er sprake is van toegenomen convergentie in de opvattingen.

De operationalisering

Potentiële deelnemers werden in eerste instantie geselecteerd op basis van hun institutionele achtergrond en deskundigheid. Vervolgens werd hen schriftelijk verzocht om tot het panel toe te treden. Door een verscheidenheid aan redenen resteerde van de oorspronkelijk geselecteerden een aantal van 12 deskundigen die aan de schriftelijke ronde hebben deelgenomen. Daarnaast heeft een drietal personen alleen de vragenlijst geretourneerd, waardoor uiteindelijk een bestand ontstond van 15 respondenten. Op vertegenwoordigers van de overheid na waren alle beoogde geleidingen in het panel vertegenwoordigd. Negen personen hebben aan de plenaire bijeenkomst deelgenomen.

De *onderzoekseenheden* – elementen waarop de variabelen betrekking hebben – betreffen huishoudens met jonge kinderen: deze selectie ligt voor de hand omdat de relevante maatregelen juist deze huishoudens regaderen. Aangezien verwacht kan worden dat het effect van

beleidsmaatregelen samenhang vertoont met het type huishouden, zijn deze gespecificeerd naar de leeftijd van het jongste kind (jonger dan 4, respectievelijk jonger dan 18 jaar) en naar de 'verdiener-situatie' binnen het huishouden (tweeverdieners; anderhalfverdieners; éénverdieners en zogenoemde half-halfverdieners waarbij beide partners in deeltijd werkzaam zijn). Beide criteria gecombineerd levert acht verschillende huishoudentypen.

Ter operationalisering van de variabele *overheidsmaatregelen* (*field of policies*) diende, ter wille van het overzicht, een keuze gemaakt worden uit een verscheidenheid van mogelijkheden. Uiteindelijk is een drietal clusters van regelingen geselecteerd, te weten: a) verlofregelingen (zwangerschapsverlof, ouderschapsverlof en calamiteiten- of verzorgingsverlof); b) regelingen rond kinderopvang en c) regelingen rond flexibilisering van arbeid. Nadere informatie over de inhoud en tijdstip van invoering van deze regelingen werd opgenomen in het informatie-pakket dat aan de deelnemers ter beschikking werd gesteld (zie hiervoor Vossen, Frinking & Willemsen, 1997).

Ten aanzien van *betaalde arbeid* werd het begrip deeltijdarbeid – gegeven het ontbreken van eenduidige maatstaven – niet nader gedefinieerd in een gegeven aantal uren per week. Bij de operationalisering van *onbetaalde arbeid* is inhoudelijk een onderscheid gemaakt tussen het verrichten van huishoudelijk werk enerzijds, en het besteden aan zorg voor kinderen en overige familieleden anderzijds. In beide gevallen werd de deskundigen verzocht het aantal bestede uren per week aan te geven. De moderator variabele *opleidingsniveau van het huishouden* (*cultural capital*) is zonder nadere beschrijving opgesplitst in hoge opleiding, middelbare opleiding, en lage opleiding. De tweede moderator variabele, het *huishoudentype* (*habitus*), is – zoals hiervoor reeds aangegeven – zowel naar de verdiensituatie als naar de leeftijd van het jongste kind geclassificeerd in een achttal typen.

Uitgangspunt bij de opstelling van de vragenlijst was een werkzame balans te vinden tussen de behoefte aan informatie van de zijde van de onderzoekers en, tegelijkertijd, de vragenlijst een zodanige vorm, inhoud en omvang te geven dat een optimale respons verwacht kon worden.

De vragenlijst bestaat uit vier onderdelen

die steeds worden voorafgegaan door een toelichting en instructies voor de invulling. Onderdeel I heeft betrekking op het effect van de verlofregelingen, onderdeel II op het effect van kinderopvangregelingen, onderdeel III op het effect van flexibilisering van arbeid en onderdeel IV, ten slotte, op het gezamenlijk effect van alle onderscheiden regelingen. Naast een kwantificerend gedeelte (effect-ramingen) bestaat elk onderdeel uit een reeks van vragen naar de inhoudelijke argumentatie. De vragenlijst is integraal opgenomen in Vossen, Frinking en Willemsen (1997).

De resultaten van de schriftelijke ronde⁴

De effect-ramingen van de panelleden voor wat betreft de invloed op de herverdeling van *betaalde arbeid*, uitgedrukt in verschuivingen tussen huishoudentypen naar verdienssituatie, zijn als volgt kort samen te vatten.

Gepercipieerde effecten van verlofregelingen en kinderopvangregelingen

De invloed van de desbetreffende overheidsmaatregelen op de verdeling van betaalde arbeid moet in het algemeen als bescheiden worden beoordeeld. Desalniettemin zouden beide regelingen geleid hebben tot een toename van het aandeel van tweeverdieners en anderhalfverdieners en tegelijkertijd tot een afname van het aandeel van éénverdieners. Hierbij wordt de invloed van kinderopvangregelingen wat sterker ingeschat dan de invloed van verlofregelingen. Voor beide groepen van regelingen geldt dat de invloed groter zou zijn op huishoudens met jongere kinderen dan op huishoudens met oudere kinderen en dat huishoudens met een hoger opleidingsniveau meer profijt gehad zouden hebben dan huishoudens met een lager opleidingsniveau.

Aangaande de *verlofregelingen* is het panel van mening dat de overheid slechts een beperkte rol gespeeld heeft. Bovendien zouden de regelingen te laat geïmplementeerd zijn en zou de duur van de regelingen te kort zijn. Daarnaast zou de overheid er niet in geslaagd zijn mannen te bewegen tot een serieuze herverdeling van betaalde arbeid. Voor wat betreft de *kinderopvangregelingen* wordt het bescheiden effect gezien als gevolg van het feit dat de meeste kinderopvang informeel wordt gere-

geld, en dat het overheidsbeleid in deze reactief in plaats van actief is. Meer in algemene zin werd hier aan toegevoegd dat kinderopvang geen doorslaggevende factor zou zijn bij de keuze voor het verrichten van betaalde arbeid.

Aangaande de invloed van beide regelingen op de herverdeling van *onbetaalde arbeid* kan het volgende worden gerapporteerd.

Noch verlofregelingen, noch kinderopvangregelingen zouden hebben geleid tot een substantiële toename van huishoudelijke arbeid door mannen. Verlofregelingen zouden alleen geleid hebben tot een daling van huishoudelijke arbeid voor vrouwen met jongere kinderen. Kinderopvangregelingen zouden in deze geen effect hebben gehad. Zowel verlofregelingen als kinderopvangregelingen zouden hebben geleid tot enige toename van de tijd die *vaders* spenderen aan hun zorg voor kinderen. Alleen voor tweeverdieners met jongere kinderen, zouden verlofregelingen tot gevolg hebben gehad dat de tijd, door *moeders* besteed aan de zorg voor kinderen, enigszins is toegenomen. Het meeste effect wordt in dit verband toegeschreven aan kinderopvangregelingen binnen de categorieën van twee- en anderhalverdieners met jongere kinderen.

Als belangrijkste argumentatie aangaande het bescheiden effect van *verlofregelingen* kwam het volgende naar voren. Ouderschapsverlof betekent doorgaans moederschapsverlof, terwijl vaders die ouderschapsverlof opnemen deze tijd eerder besteden aan zorg voor kinderen dan aan huishoudelijk werk. Verder zou het effect op mannen, vanwege de korte duur van het verlof, eerder incidenteel dan structureel zijn. In het algemeen is het panel van mening dat de overheid nalaat om mannen te stimuleren meer huishoudelijk werk te doen. Meer terzijde werd in dit verband nog opgemerkt dat hier sprake is van een generatie-effect. Het beperkte effect van *kinderopvangregelingen* werd aan twee factoren toegeschreven. In de eerste plaats zou er geen logisch verband bestaan tussen kinderopvang en het verrichten van huishoudelijk werk en verder opperde men dat mannen alleen geneigd zijn huishoudelijk werk te verrichten als hun partner een voltijd baan heeft.

Naast de bevindingen van inhoudelijke aard, zoals hierboven kort samengevat, werd vastgesteld dat de consensus onder de deelnemers – getuige de standaardafwijkingen – in

het geheel genomen aanzienlijk te noemen is. Uitgaande van verschillen in kennisniveau en 'zelfvertrouwen' tussen de respondenten is hen steeds gevraagd aan te geven met welke stelligheid zij hun ramingen en argumenten gegeven hebben. De gemiddelde stelligheid-score lag iets beneden de 6 op een schaal van 1 tot en met 10.

Het effect van beleid op flexibilisering van arbeid

De term flexibilisering is hier gebruikt in de ruime zin van de betekenis en verwijst onder meer naar arbeidsvormen als deeltijdwerk, werk in ploegendienst, uitzendwerk, oproepwerk en werk op basis van arbeidscontracten met een bepaalde duur. Deze pluriformiteit van arbeidsvormen is een van de redenen geweest om af te zien van de eerder gehanteerde, gestructureerde, ondervragingsopzet. In plaats hiervan is gekozen voor een meer open, verkennende benadering. Aan de deelnemers werden – ingeleid door een korte tekst – twee vragen voorgelegd:

- 1 Indien volgens u sprake is van indirecte beïnvloeding van de Nederlandse overheid, op welke terreinen zou een dergelijke invloed zich dan hebben voorgedaan?
- 2 Kunt u het vermoedelijke effect aangeven en daarbij vermelden welke argumenten u hiervoor kunt aanvoeren?

De reacties op vraag 1, die met name gesteld is om meer zicht te krijgen op de diversiteit van de effecten worden, grofweg, gerubriceerd naar de aard van overheidsregelingen, in de categorieën *wetgeving* en *overige maatregelen*. Een aantal panelleden wees op (bij)effecten van veranderingen in de wetgeving. Met name werden hierbij genoemd wijzigingen in de *sociale zekerheidswetgeving*, de *arbeidstijdenwet*, de *winkelsluitingswet* en de nog in discussie zijnde *wet op deeltijdwerk*.

Naast effecten van veranderende wetgeving op flexibilisering werd een aantal andere beleidsmaatregelen genoemd die flexibilisering in ruime zin in de hand zouden werken. Geregistreerd werden de opmerkingen dat bezuinigingen in de gezondheidszorg geleid zouden hebben tot de toename van deeltijdbanen, dat in het onderwijs meer part-timers in dienst genomen zouden zijn, dat verruiming van verlofregelingen en kinderopvang tot een grotere flexibiliteit hebben bijgedragen en dat de over-

heid – als werkgever – een voorbeeldfunctie in deze heeft vervuld.

Vraag 2 had betrekking op de aard en de richting van het effect. In nogal wat gevallen werd gewezen op het positieve effect van flexibilisering op het blijven werken en het herintreden van vrouwen met kinderen. De relatie met een hiermee samenhangende herverdeling van taken werd slechts éénmaal gelegd en in het betreffende geval werd slechts een geringe positieve invloed verwacht. Verder werd opgemerkt dat flexibilisering van arbeid vooral onder impuls van de arbeidsmarkt zelf was ontstaan en dat de rol van de overheid beperkt was.

Het gezamenlijk effect

Tot nu toe zijn aan de deelnemers vragen gesteld over de afzonderlijke (groepen van) regelingen. In het laatste deel van de vragenlijst is de panelleden verzocht een raming te geven van het gezamenlijke effect van deze regelingen. Als vertrekpunt werd een overzicht gegeven van de feitelijke tijdsbesteding van (gehuwd) samenwonende mannen en vrouwen naar de leeftijd van het jongste kind. Deze gegevens zijn gebaseerd op de uitkomsten van tijdsbestedingsonderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau, zoals beschreven in Het Gezinsrapport (SCP, 1997).

Zoals uit Tabel 1 blijkt is voor zowel 1985 als 1995 voor huishoudenscategorïeën (ingedeeld naar de leeftijd van hun jongste kind, waarbij de leeftijdsverdeling noodgedwongen

afwijkt van de voorheen gebruikte indeling), het aantal uren per week gegeven dat mannen en vrouwen met kinderen besteden aan huishoudelijke en gezinstaken enerzijds en aan betaalde arbeid anderzijds. De mate waarin de tijdsbesteding van mannen en vrouwen per categorie arbeid van elkaar verschilt is uitgedrukt in een ratio, die bepaald is door de uren van vrouwen te delen door de uren van mannen (zie kolom *ratio v/m*). Als deze ratio een waarde heeft groter dan 1, betekent dit dus dat vrouwen meer tijd besteden aan een bepaald type arbeid dan mannen. Omgekeerd wil een waarde kleiner dan 1 zeggen dat mannen meer tijd besteden aan het betreffende type arbeid dan vrouwen. Een waarde van exact 1 wijst dus op een volstrekt egalitaire taakverdeling.

Aan de deelnemers is vervolgens gevraagd in de kolom *fictieve ratio* de waarde in te vullen die de ratio in 1995 zou bedragen in de hypothetische situatie dat er *geen bemoeienissen van de overheid op de drie terreinen zouden hebben plaatsgevonden*. De resultaten, uitgedrukt in gemiddelde scores, zijn in de kolom *fictieve ratio* opgenomen. Uit deze scores blijkt dat het overheidsbeleid – ongeacht de leeftijd van het jongste kind – een grotere impact gehad zou hebben op de herverdeling van betaalde arbeid dan op de herverdeling van onbetaalde arbeid. Vergelijken we de huishoudenscategorïeën met elkaar, dan zou de verdeling van huishoudelijke en gezinstaken in huishoudens met kinderen van 6-14 jaar sterker beïnvloeden.

Tabel 1 Tijdsbesteding aan huishoudelijke en gezinstaken en betaalde arbeid van (gehuwd) samenwonende mannen vrouwen naar leeftijd van het jongste kind, 1985-1995 (in uren per week)

	<i>vrouwen</i>		<i>mannen</i>		<i>ratio (v/m)</i>	<i>fictieve ratio *</i>	
<i>leeftijd jongste kind</i>	1985	1995	1985	1995	1985	1995	1995
0-5 jaar							
huishoud./gezinstaken	53.9	49.2	20.0	20.7	2.70	2.38	2.46
betaalde arbeid	4.3	8.4	32.6	39.4	0.13	0.21	0.18
<i>totaal</i>	58.2	57.6	52.6	60.1	1.11	0.96	-
6-14 jaar							
huishoud./gezinstaken	45.8	39.9	14.4	17.2	3.18	2.32	2.50
betaalde arbeid	5.8	11.0	37.4	36.2	0.16	0.30	0.26
<i>totaal</i>	51.6	50.9	51.8	53.4	1.00	0.95	-
> 14 jaar							
huishoud./gezinstaken	43.9	37.5	14.9	13.4	2.95	2.80	2.82
betaalde arbeid	6.6	9.0	34.2	39.4	0.19	0.23	0.22
<i>totaal</i>	50.5	46.5	49.1	52.8	0.96	0.88	-

* De door respondenten veronderstelde ratio in de hypothetische situatie dat er geen bemoeienissen van de overheid inzake verlofregelingen, kinderopvang en flexibilisering zouden zijn geweest.

vloed zijn dan in huishoudens met jongere kinderen. De verschillen in termen van betaalde arbeid zijn miniem te noemen. Voor wat betreft de huishoudens met oudere kinderen schatten de deelnemers de beleidseffecten op de taakverdeling als van weinig betekenis.

Al bij al kan geconcludeerd worden dat het totaalbeeld vrijwel consistent is met de denkbeeldige 'som' van de geraamde effecten per afzonderlijke regeling.

De panel meeting

Negen deskundigen uit de eerste ronde hebben deelgenomen aan de plenaire meeting, die plaatsvond te Tilburg in juni 1997. De overige deelnemers waren verhinderd. Het programma bevatte globaal de volgende onderdelen: a) presentatie van de resultaten van de eerste ronde; b) inhoudelijke discussie; c) invulling korte vragenlijst; d) nabespreking en evaluatie. Gezien het feit dat er sprake was van een redelijke consensus daar waar het de kwantiteit van de effecten betrof, maar dat tegelijkertijd de hieraan ten grondslag liggende argumentatie niet altijd duidelijk was, werd besloten de bijeenkomst te concentreren op het expliciteren van de onderliggende overwegingen. De discussie werd gestructureerd rond de hoofdthema's van het onderzoek, te weten: 1) *betaalde arbeid*; 2) *huishoudelijke- en zorgtaken*; 3) *opleidingsniveau* en 4) *flexibilisering*.

De inhoudelijke discussie

Elk thema werd ingeleid met een resumé van de bevindingen uit de eerste ronde, waarna concrete vragen werden voorgelegd, gevolgd door discussie. Hoewel het aanvankelijk in de bedoeling lag effecten van verlofregelingen en kinderopvang gescheiden te bespreken, is hier bij nader inzien van af gezien om de spontane meningsuiting niet in een al te strak keurslijf te dwingen. In het navolgende wordt deze discussie beknopt weergegeven.

Thema betaalde arbeid

De teneur van de discussie laat zich in de volgende punten samenvatten. De tendentie dat vrouwen in grotere mate betaalde arbeid zijn gaan verrichten vindt zijn oorsprong in autonome maatschappelijke ontwikkelingen van sociaal-culturele (emancipatie) en economi-

sche (arbeidsmarkt) aard. Deze hebben er toe geleid dat vrouwen (en hun partners) in eerste instantie zelf oplossingen zijn gaan zoeken om betaalde arbeid en zorgarbeid te combineren. Slechts in tweede instantie is de overheid hierbij een meer volgende dan sturende en voornamelijk 'conditie scheppende' rol gaan spelen. Deze bemoeienissen kunnen andere vrouwen weer aangemoedigd hebben om betaalde arbeid te gaan zoeken, omdat hiermee in zekere zin de combinatie van werk en gezin van overheidswegen gelegitimeerd werd. In dit opzicht kan gesteld worden dat de overheid een (bescheiden) bijdrage heeft geleverd aan een veranderde oriëntatie ten opzichte van betaalde arbeid van vrouwen, meer dan dat zij feitelijke belemmeringen heeft weggenomen. Op het meer concrete vlak hebben werkgevers- en werknemersorganisaties een rol van grotere importantie gespeeld. Wel heeft de overheid een rol gespeeld bij de verschuiving van informele naar formele oplossingen.

Thema huishoudelijke- en zorgtaken

Blijkens de discussie is het niet eenvoudig om de betekenis van overheidsmaatregelen aangaande de taakverdeling van onbetaalde arbeid te expliciteren. Wel wordt opgemerkt dat de overheid zich slechts in beperkte mate heeft ingespannen om een mentaliteitsverandering bij mannen te bewerkstelligen.

De samenhang tussen de toename van betaalde arbeid door vrouwen en de verdeling van onbetaald werk wordt in de huidige situatie als zwak beschouwd. Wil in deze situatie verandering komen dan is een eerste vereiste dat deeltijdarbeid van mannen meer substantiële vormen gaat aannemen. Echter vooral in gezinssituaties waar de bijdrage van mannen aan zorg- en huishoudelijke taken het meest gewenst is (gezinne met jonge kinderen) blijkt door mannen nauwelijks in deeltijd te worden gewerkt, hetzij omdat ze zich dat in financiële zin niet kunnen permitteren, hetzij omdat zij menen dat hun carrière-fase deeltijdarbeid moeilijk toelaat.

Deeltijdwerk van mannen wordt weliswaar als een noodzakelijke, maar nog niet als een voldoende voorwaarde voor herverdeling van arbeid beschouwd. Betoogd wordt dat mannen die in deeltijd werken wel geneigd zouden zijn om lichtere en plezieriger taken te verrichten (kinderen, boodschappen, koken), maar de

minder plezierige taken binnen het huishouden aan hun partners overlaten. Daarnaast wordt naar voren gebracht dat de indruk bestaat dat mannen met jongere kinderen meer huishoudelijk werk verrichten. De vraag rijst vervolgens of dit slechts van tijdelijke aard is (leeftijdseffect: neemt weer af als kinderen ouder worden), danwel meer structureel (generatie-effect: inherent aan de jongere generaties)

Thema opleidingsniveau

Er bestaat een vrij brede consensus aangaande de belangrijkste verklaringsgrond voor het feit dat hoger opgeleiden meer frequent gebruik maken van de regelingen dan de lager opgeleiden: omdat de arbeidsparticipatie van hoger opgeleide vrouwen groter is dan die van lager opgeleide vrouwen, ligt het voor de hand dat de eerste groep vaker een beroep doet op verlof- en kinderopvangregelingen. Daarbij komt het financiële aspect. Het gebruik van regelingen zal vaak gepaard gaan met inkomensderving, hetgeen voor huishoudens met hogere inkomens (veelal hoog opgeleiden) minder bezwaarlijk zou hoeven te zijn dan voor huishoudens met lagere inkomens (veelal laag opgeleiden). In dit verband wordt gewezen op het feit dat werknemers in dienst van de overheid, die gemiddeld genomen een relatief hoog opleidingsniveau hebben, vaker van regelingen gebruik maken dan werknemers uit andere sectoren. Verder wordt nog opgemerkt dat hoger opgeleiden wellicht beter geïnformeerd zijn over de regelingen dan lager opgeleiden.

Rond de vraag of laag opgeleide mannen traditioneler zijn dan hoog opgeleide mannen en derhalve minder geneigd zijn om thuis taken te delen, valt het volgende te noteren. Opinions over dit attitude-aspect lopen uiteen. Een aantal deelnemers betoogt dat in lager opgeleide huishoudens nog steeds sprake is van een vrij sterk gesegregeerde rolverdeling, in de zin dat de man zich de hoofdverantwoordelijke acht voor het inkomen en de vrouw voor het huishouden. Slechts kleinere deeltijdbanen voor vrouwen zouden acceptabel zijn. Er wordt niet zozeer bestreden dat lager opgeleide vrouwen niet meer betaalde arbeid zouden willen verrichten, echter – in tegenstelling tot hoger opgeleiden – zou deze wens deels belemmerd worden door het ontbreken van een onderhandelingsstrategie tussen de partners. Volgens an-

dere deelnemers zou het feit dat lager opgeleiden vaker uit milieus afkomstig zijn, waar men van jongs af gewend is om thuis de handen uit de mouwen te steken, een gunstige conditie vormen om open te staan voor een meer egalitaire taakverdeling later in het eigen huishouden.

Naast de discussie over een verschil in predisposities als mogelijke verklaringsgrond voor de verschillen tussen het gebruik van de regelingen, wordt een aantal praktische omstandigheden genoemd die dan eens positieve, dan eens negatieve condities vormen voor een meer gelijke taakverdeling. Zo zou, gegeven de lagere beloning van laag opgeleide vrouwen, de financiële balans tussen de extra looninkomsten en de kosten van het uitbesteden van huishoudelijk werk voor deze groep relatief gezien ongunstig uitvallen. Verder wordt opgemerkt dat het verrichten van deeltijdarbeid – in het algemeen beschouwd als een belangrijke voorwaarde voor herverdeling van taken – onder laagopgeleide mannen minder frequent voor zal komen, voornamelijk vanwege financiële consequenties. Als praktische omstandigheden die zouden bevorderen dat lager opgeleide mannen meer onbetaalde arbeid zouden kunnen verrichten, worden genoemd het feit dat deze categorie vaker in ploegdienst werkt, alsmede het feit dat zij minder vaak werk mee naar huis zouden hoeven te nemen.

Thema flexibilisering

De teneur van de discussie kan als volgt kort worden weergegeven. Het gegeven dat de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen niet heeft geleid tot een substantiële herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid schuilt enerzijds in het feit dat vrouwen doorgaans toch kleinere deeltijdbanen zijn gaan bezetten en anderzijds in het gegeven dat deeltijdarbeid onder mannen nog slechts op beperkte schaal voorkomt. In de combinatie van beide observaties zou de hoofdoorzaak gevonden kunnen worden voor de nog steeds ongelijke verdeling van onbetaalde arbeid.

Leidt de groepsdiscussie tot wijziging in de effect-raming?

Met het doel na te gaan of de groepsdiscussie de leden zou bewegen om hun oorspronkelijke oordeel te herzien, werd hen na afsluiting van de discussie verzocht om opnieuw hun effect-

ramingen te geven en wel in termen van de eerder geïntroduceerde fictieve ratio die een uitdrukking geeft van het gezamenlijk effect van de besproken maatregelen. De resultaten hiervan zijn weergegeven in Tabel 2. In deze tabel zijn drie reeksen van ratio's opgenomen. Op de eerste plaats de feitelijk waargenomen ratio's zoals ontleend aan het tijdsbestedingsonderzoek van het SCP. Vervolgens de fictieve ratio's (hypothetische waarden van de ratio bij afwezigheid van overheidsmaatregelen) gebaseerd op de gemiddelde scores van de 15 respondenten uit de eerste schriftelijke ronde en ten slotte de fictieve ratio's bepaald als de gemiddelde scores van de negen deelnemers aan de groepsdiscussie.

Deze gegevens stellen ons uiteraard niet in staat de verschillen tussen de ratio's van kolom 2 (effect-raming schriftelijke ronde) en kolom 3 (effect-raming na plenaire discussie) te benoemen als het pure effect van de groepsdiscussie. In de eerste plaats vanwege het feit dat beide groepen zowel naar omvang als samenstelling niet gelijk zijn. Aangezien de vragenlijsten anoniem zijn ingevuld is een individuele koppeling van ramingen uit de eerste en tweede ronde niet mogelijk. Los daarvan is het aantal deelnemers gering. Dit is ook de reden dat de standaardafwijkingen van de reeksen (indicatief voor de mate van consensus) niet zijn bepaald.

Ondanks genoemde reserves mag uit de tabel geconcludeerd worden dat de groepsdiscussie waarschijnlijk geen drastische verandering teweeg gebracht heeft in de opinie van de deelnemers: de afwijkingen zijn minimaal te noemen.

Evaluatie van het project door de panelleden

Het ligt voor de hand om aan het einde van het project, dat toch zeker ook een aantal exploratieve elementen bevat, het onderzoek door de panelleden zelf aan een kritische beschouwing te laten onderwerpen. In die zin werd de plenaire meeting besloten met een discussie aan de hand van een aantal vragen.

De eerste algemene vraag betrof de *zinnigheid* van het project als zodanig. Is de vraagstelling op zich (effecten van overheidsbeleid) maatschappelijk relevant en biedt de gekozen onderzoeksbenadering de mogelijkheid om de onderzoeksvragen adequaat te beantwoorden? Ten aanzien van dit essentiële punt werd, vrijwel unaniem, positief gereageerd. Er werd ruim ingestemd met het centrale idee om percepties van deskundigen te inventariseren en deze in te passen in onderzoeksgegevens uit andere data-bronnen.

Vervolgens werden de meer praktische kanten rond de uitvoering aan de orde gesteld. De omvang en kwaliteit van de verstrekte achtergrondinformatie werden als ruim voldoende beoordeeld. Zonder uitzondering echter werd het invullen van de vragenlijst als moeilijk en veel tijd vergend ervaren. Het grootste probleem bij het invullen van de vragenlijst zat in het ramen van de kwantitatieve effecten op het verlangde specificatieniveau van regelingen, huishoudentypen en categorieën van arbeid. Tevens werd naar voren gebracht dat het de taak van de respondenten aanzienlijk zou verlichten indien zij een reeks van argumenten, pro en contra, voorgelegd kregen waaruit een keuze gemaakt zou kunnen worden.

Een volgend punt dat aan de orde werd ge-

Tabel 2 Verdeling onbetaald/betaald werk van (gehuwd) samenwonende mannen en vrouwen naar leeftijd van het jongste kind, 1995, ratio vrouwen/mannen

leeftijd jongste kind	feitelijke ratio (v/m) (1)	fictieve ratio * eerste ronde (2)	fictieve ratio * tweede ronde (3)
0-5 jaar			
huishoudelijke en gezinstaken	2.38	2.46	2.46
betaalde arbeid	0.21	0.18	0.18
6-14 jaar			
huishoudelijke en gezinstaken	2.32	2.50	2.52
betaalde arbeid	0.30	0.26	0.27
> 14 jaar			
huishoudelijke en gezinstaken	2.80	2.82	2.83
betaalde arbeid	0.23	0.22	0.23

* Zie noot bij Tabel 1.

steld betrof de onduidelijkheid over de exacte inhoud en betekenis van bepaalde begrippen als betaalde arbeid (alleen formele of ook informele arbeid?) en anderhalfverdieners (waar exact liggen de grenzen?). Daarbij gaven enkele panelleden te kennen weliswaar over meer specialistische kennis te beschikken over een enkel onderwerp, maar zeker niet over alle onderwerpen.

In een korte slotoverweging konden velen zich vinden in de suggestie om bij een volgend onderzoek de vragenlijst mondeling af te nemen. Het grote voordeel hiervan zou zijn dat onduidelijkheden ter plaatse zouden kunnen worden opgehelderd en dat interviewers – door middel van probing – gegeven antwoorden die niet de vereiste diepgang hebben zouden kunnen laten aanvullen. Bovendien zouden respondenten in een directe confrontatie ook sterker geëngageerd zijn optimaal te participeren.

Evaluatie

Reflectie op de onderzoeksmethodiek

Centraal in het onderzoek stonden percepties van deskundigen. Men kan zich in beginsel kritisch afvragen in hoeverre percepties, zoals in het onderzoek gemeten, betekenisvolle informatie bieden over de te bestuderen werkelijkheid. Deze vraag kan uiteengelegd worden in twee deelvragen. Zijn percepties op zich – gekleurd als ze in beginsel kunnen zijn door *'biased viewpoint'* effecten – betrouwbare kennisbronnen? En: stelt het gehanteerde meetinstrument ons daadwerkelijk in staat de betreffende percepties te meten? Op beide vragen is moeilijk een pertinent antwoord te geven. Ten aanzien van de eerste vraag neigen we om twee redenen tot een positief antwoord. In de eerste plaats kunnen de panelleden zonder twijfel als deskundig beschouwd worden. Op de tweede plaats kan geconcludeerd worden dat, ondanks de pluriformiteit van het panel, in de meeste gevallen een redelijke mate van consensus is aangetroffen. Uitgaande van het criterium van intersubjectiviteit is de kans op een systematische vertekening – op een fundamenteel onjuist beeld van de werkelijkheid – daarmee niet al te groot te achten. De tweede vraag, die verwijst naar de validiteit van het onderzoek, is van een andere orde en moet be-

antwoord worden in het perspectief van de functie van het onderzoek. Vanuit het besef dat de centrale begrippen en hun relaties redelijke complex zijn, was het juist de bedoeling om op exploratieve wijze inzichten te verkrijgen die zouden kunnen leiden tot een meer adequate conceptualisering, operationalisering en hypothesevorming. Vanuit deze doelstelling kan gesteld worden dat het onderzoek bruikbaar materiaal heeft opgeleverd.

Op het meer praktische vlak – en in het bijzonder met het oog op de vervolgstudie – zijn de volgende ervaringen behartenswaardig te noemen. We hebben kunnen constateren dat de aard, de vorm en het specificatieniveau van de vraagstelling beter moeten aansluiten bij het kennisniveau van deelnemende panelleden. Qua representativiteit is het in dit onderzoek fungerende panel wellicht niet geheel uitgebalanceerd te noemen. Daarnaast bestaat de indruk dat de deelnemers (te) veel energie gestoken hebben in het complexe geheel van effect-ramingen. Het is mogelijk dat de argumentatie hieronder enigszins geleden heeft. We concluderen hieruit dat het zaak is, onder meer door vormveranderingen, de beperkte betekenis van de kwantitatieve gegevens te benadrukken. Aangezien we als resultaat van deze studie nu beschikken over een inventarisatie van argumenten, kan de moeilijkheidsgraad van de vragenlijst worden verlaagd door opsommingen van deze argumenten ter beoordeling aan toekomstige respondenten voor te leggen (gesloten antwoordstructuur) in plaats van de nu gehanteerde opzet (open antwoordstructuur).

Duidelijk is ook gebleken dat een meer eenduidige definitie van het begrippenkader gegeven moet worden. Met name tijdens de paneldiscussie bleek begripsverwarring de deelnemers enigszins parten te hebben gespeeld. Juist deskundigen weten dat er van bepaalde begrippen meerdere definities in omloop zijn, en vragen zich af welke zij geacht worden te hanteren. Tot slot stemmen wij in met de suggestie van het panel om de vragenlijst mondeling af te nemen. De voordelen hiervan zijn evident.

Reflectie op het conceptueel model

De effect-schattingen van de deskundigen leveren, in combinatie met de onderliggende argumentatie, een ander beeld op dan een buiten-

staander op grond van alleen maar feitelijke gegevens zou verwachten. Zo is in Nederland de arbeidsparticipatie van vrouwen de laatste decennia sterk gestegen en is er tegelijkertijd veel geld gestoken in de kinderopvang. Men is dan al snel geneigd de toegenomen arbeidsparticipatie als gevolg te beschouwen van investeringen in kinderopvang. Het panel is echter een geheel andere mening toegedaan. Men denkt veeleer dat steeds meer vrouwen blijvend aan het arbeidsproces willen deelnemen omdat zij een goede opleiding hebben en omdat de eisen die men op materieel gebied en op het gebied van zelfontplooiing stelt, veranderd zijn. De hypothese, opgenomen in het conceptueel model voor het internationaal vergelijkende onderzoek, inhoudende dat uitbreiding van kinderopvang leidt tot een grotere participatie van vrouwen, zal daarom aangepast dienen te worden. In termen van Bourdieu zouden wij, op grond van dit exploratieve onderzoek, nu de hypothese kunnen formuleren dat *habitus* en *capital* rechtstreeks twee soorten *practices* bepalen: de deelname aan betaalde arbeid van vrouwen en het gebruik maken van de een of andere vorm van kinderopvang.

Met betrekking tot de invloed van het opleidingsniveau zijn twee aspecten van theoretisch belang. Ten eerste is het panel van mening dat niet zozeer het opleidingsniveau als zodanig, maar eerder de daarmee gecorreleerde inkomenspositie, van invloed is op het arbeidsmarktgedrag van vrouwen en het gebruik van kinderopvang. Het lijkt zinvol om deze visie als hypothese in het internationaal survey te toetsen. Hetzelfde geldt voor het door sommige panelleden wel en door andere niet veronderstelde verband tussen opleidingsniveau en traditionaliteit. Voor Nederland is wel enig onderzoek naar deze relatie voorhanden (Van den Heuvel & Turkenburg, 1997), maar ook dit is voornamelijk kwalitatief van aard. Bovendien neemt Nederland, internationaal gezien, een uitzonderingspositie in wat betreft de opinies en attitudes die betrekking hebben op sekserollen: deze zijn hier veel minder traditioneel dan in andere westerse landen (Willemsen, 1997). Dat maakt het bijna noodzakelijk een dergelijke vraagstelling in internationaal vergelijkend perspectief te onderzoeken. Ook deze vraag, naar het verband tussen opleidingsniveau (een *capital*-variabele) en attitude (een *habitus*-variabele), geeft aanleiding tot een verij-

ning van het oorspronkelijke conceptueel model, waarin beide geacht worden onderling onafhankelijk te zijn.

Op deze wijze heeft dit exploratieve onderzoek geleid tot een nadere specificatie van het conceptueel model en de hypothesen die in het internationale survey getoetst zullen worden. In deze zin heeft het Delphi-onderzoek zonder meer beantwoord aan de doelstelling die het binnen het onderzoeksproject als geheel heeft.

De inhoudelijke resultaten in hun beleidscontext

Het Delphi-onderzoek heeft aangetoond dat de geraadpleegde deskundigen vrijwel unaniem van mening waren dat het gevoerde overheidsbeleid inzake verlofregelingen, kinderopvang en flexibilisering van arbeid slechts een bescheiden bijdrage heeft geleverd aan een meer egalitaire verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen. Belangrijke argumenten hiervoor waren het reactieve karakter van het beleid, het (late) tijdstip waarop bepaalde regelingen tot stand zijn gekomen en de eenzijdige oriëntatie van regelingen op vrouwen. Bij nader inzien blijkt dat het gevoerde beleid onvoldoende rekening heeft gehouden met de samenhang tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Maatregelen die zowel gericht zijn op de situatie op de arbeidsmarkt als de situatie in het huishouden zouden, in principe, meer effect sorteren. Meer algemeen kan gesteld worden dat het panel van mening was dat de veranderingen die zijn opgetreden in de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over mannen en vrouwen, eerder een autonome trend vertegenwoordigen dan een gevolg zijn geweest van gericht beleid en dat de overheid weinig concrete moeite doet om een breed nodig geachte verandering in het gedrag van mannen te bewerkstelligen. Deze niet bepaald optimistische kijk op het Nederlandse overheidsbeleid zullen wij nu, tot slot, leggen naast de aanbevelingen van twee commissies die zich onlangs bezig hebben gehouden met de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid.

Het meest recente overheidsinitiatief op dit gebied was de instelling van de Commissie Dagindeling. In haar eindrapport (Commissie Dagindeling, 1998) doet deze commissie, in het hoofdstuk over zorg, twaalf aanbevelingen

die merendeels de kinderopvang betreffen en die geen van alle betrekking hebben op het werkstellingen van een mentaliteitsverandering bij mannen. Als wij de mening van ons panel over dit rapport – dat ten tijde van het onderzoek nog niet was verschenen – zouden voorstellen, dan zou die luiden dat dit zal nauwelijks effect hebben op de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen.

De Commissie Toekomstscenario's (1995) ging in haar eindrapport iets verder, in die zin dat zij grote nadruk legt op een combinatie van een veelheid aan maatregelen, inclusief belastingmaatregelen en arbeidstijdenwetgeving, die zodanig zijn dat het mannen en vrouwen onaantrekkelijk wordt gemaakt om een traditionele rolverdeling aan te houden. Desondanks leert een nadere analyse (cf. Van Doorne-Huiskens & Willemsen, 1997) ook hier dat de voorgestelde maatregelen gebaseerd zijn op een in Nederland bij beleidsmakers kennelijk sterk heersend optimisme dat mannen vanzelf wel inzien dat ze meer aan zorgtaken moeten doen, zonder dat er van overheidswege veel moeite gedaan hoeft te worden ze daarvan te overtuigen. Volgens de resultaten van het hier beschreven Delphi-onderzoek is dit optimisme ongegrond, met als gevolg dat het effect van de voorgestelde maatregelen beperkt zal zijn.

Noten

- 1 Met dank aan Jolanda Alkemade die als student-assistent nauw bij onderdelen van het project betrokken is geweest.
- 2 De standaardvragenlijst die ten behoeve van de nationale surveys is opgesteld, is inmiddels gereed (European Network on Policies and the Division of Unpaid and Paid Work, 1997).
- 3 Voor een meer uitgebreide uiteenzetting zie Vossen, Frinking & Willemsen, 1997).
- 4 De resultaten van de schriftelijke ronde zullen hier verkort worden weergegeven. Voor een volledig overzicht en uitgebreid commentaar verwijzen wij naar de oorspronkelijke rapportage (Vossen, Frinking & Willemsen, 1997).

Literatuur

Becker, G.S. (1981), *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge.

- Bourdieu, P. (1977), *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Routledge, London.
- Bourdieu, P. (1994), *Raisons Pratiques: Sur la théorie de l'action*. Seuil, Paris.
- Commissie Dagindeling (1998), *Dagindeling, tijd voor arbeid en zorg*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Commissie Toekomstscenario's Herverdeling Onbetaalde Arbeid (1995), *Gedeelde zorg. Toekomstscenario's herverdeling onbetaalde zorgarbeid*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Cook, K.S. (ed.) (1987), *Social exchange theory*. Sage Publications, Newbury Park.
- Doorne-Huiskens, A. van & T.M. Willemsen (1997), 'Time allocation as a major issue'. In: K.G. Tijdens, A. van Doorne-Huiskens & T. Willemsen (eds.), *Time allocation and gender*. Tilburg University Press, Tilburg, blz. 213-229.
- Dunn, W.N. (1994), *Public Policy Analysis: An Introduction*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
- Eagly, A.H. (1987), *Sex differences in social behavior: A social role interpretation*. Erlbaum, Hillsdale, N.J.
- EC – European Commission (1993), *EC citizens and social protection: Main results from a Eurobarometer survey*. Commission of the European Communities, Brussels.
- EC – Europese Commissie (1994), *Europees Sociaal Beleid. Toekomstige acties voor de Unie: een witboek*. Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen, Luxemburg.
- European Network on Policies and the Division of Unpaid and Paid Work (T. Willemsen) (1997), *Survey Questionnaire*. WORC Paper 97.06.003/6. WORC, Tilburg.
- Heuvel, T. van den & M. Turkenburg (1997), 'Strategies for combining work and children'. In: G. Frinking & T. Willemsen (eds.), *Dilemmas of modern family life*. Thesis Publishers, Amsterdam, blz. 61-71.
- Houten, H.J. van, (1988), 'Vijf variaties op het Delphi-thema'. In: J.J.M.C. Daniëls en G. Duijzer (red.), *Delphi: methode of mode?* Symposiumverslag 5-34. SISWO, Amsterdam.
- Keuzenkamp, S. (1995), *Emancipatiebeleid en de levensloop van vrouwen. Een toekomstanalyse*. Babylon-de Geus, Amsterdam.
- Linstone, H.A. en M. Turoff (eds.) (1975), *The Delphi method. Techniques and applications*. Addison-Wesley, Reading, Mass.
- Lippe, T. van der (1993), *Arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen: een interdisciplinaire studie naar betaald en huishoudelijk werk binnen huishoudens*. Thesis Publishers, Amsterdam.
- Lippe, T. van der, A. van Doorne-Huiskens & J.J. Siegers (1993), 'Het aandeel van mannen in huishoudelijk werk'. In: *Mens en Maatschappij* jrg. 68, nr. 2, blz. 133-152.
- Murray Turoff (1970), 'The Design of a Policy Delphi'.

- Technological Forecasting and Social Change. 2, No.2
- OCDE – Organisation de Cooperation et de Développement Economiques (1991), *Conduire le changement structurel. Le rôle des femmes*. OCDE, Paris.
- Sabatelli, R.M. & C.L. Shehan (1993), 'Exchange and resource theories'. In: P. Boss, W. Doherty, R. La-Rossa, W. Schumm & S. Steinmetz (eds.), *Sourcebook of family theories and methods: A contextual approach*. Plenum Press, New York, blz. 385-411.
- Scanzoni, J.H. (1975), *Sex roles, life styles, and child-bearing: Changing patterns in marriage and the family*. Free Press, New York.
- SCP - Sociaal en Cultureel Planbureau (1997), *Het Gezinsrapport*. VUGA, Rijswijk.
- UNDP (United Nations Development Programme) (1995), *Human Development Report 1995*. Oxford University Press, Oxford.
- Vossen, A.P., G.A.B. Frinking & T.M. Willemsen (1997), *De invloed van overheidsmaatregelen op de verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid binnen huishoudens: De visie van deskundigen*. WORC Paper 97.12.016/6, Work and Organization Research Centre, Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg.
- Willemsen, T.M. (1997), 'Dutch women and men between egalitarianism and traditionality'. In: G. Frinking & T. Willemsen (eds.), *Dilemmas of modern family life*. Thesis Publishers, Amsterdam, blz. 5-16.
- Willemsen, T.M. & G.A.B. Frinking (red.) (1995), *Work and family in Europe: The role of policies*. Tilburg University Press, Tilburg.